

Kiezen of je wil of niet

De moed om te kiezen (Een filosofie van de vrijheid) door Fernando Savater

Rob Crama

Het begrip vrijheid is een basisbegrip binnen het montessoriaanse gedachtekader. Het is dan ook opgenomen in de begrippenlijst van de NMV Toekomstnota. Alleen al op grond daarvan verdient een boek waarin het concept vrijheid verkend wordt aandacht.

De handelende mens

In een tijd dat het idee dat we over een vrije wil beschikken weer een stevig onder druk staat¹ moet je stevig in je schoenen staan om een filosofie van de vrijheid te schrijven. Dat is precies wat Savater doet in 'De moed om te kiezen'.

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel, 'Antropologie van de vrijheid', wordt het begrip vrijheid geanalyseerd aan de hand van een aantal vragen die voortvloeien uit de centrale probleemstelling: Wat betekent vrijheid voor de mens. Kunnen we in vrijheid kiezen voor het slechte? Hoe vrij is eigenlijk de vrije wil? Welke vormen van vrijheid zijn er? Het tweede deel van het boek, 'Aanbevolen keuzen (Voor mensen die durven te kiezen)' is een krachtig pleidooi voor de vrijheid.

Alvorens in te gaan op het vrijheidsbegrip als afgeleide van de vrije wil beschrijft Savater de biologische achtergronden van de mens en wat hem daarbij onderscheidt van andere levende wezens. Kenmerkend voor de mens is dat hij kan handelen. Onder handelen verstaat Savater 'selectief, planmatig en innovatief ingrijpen in de werkelijkheid.' (p.17)² De mens doet niet maar wil doen. 'Handelen - in de menselijk makende betekenis die wij hier aan de term geven - is het tegenovergestelde van het zo maar uit voeren van een programma.' (p.17)

Al is de mens voorzien van een biologische basisprogramma, kenmerkend is dat hij zichzelf moet programmeren en, in zekere zin, moet deprogrammeren om zijn dierlijke kanten in te tomen. Elk dier is een specialist, waarbij de mens vaak met een zekere knulligheid afsteekt. De mens kent weinig specialisatie, zij het dat hij een maximaal ontwikkeld orgaan heeft: het brein. Ten opzichte van andere dieren komt hij nogal onaf in der wereld en het duurt lang voordat hij voor zichzelf kan zorgen. Daartegenover staat een mate van flexibiliteit die elders in het dierenrijk ver te zoeken is.

Beperkte keuzevrijheid

Het maken van keuzes is onlosmakelijk verbonden met ons handelen. De wilswaard op basis waarvan we uit alternatieven een ervan ter uitvoering brengen - de daadwerkelijk keuze - is volgens Savater de motor van ons handelen. Savater benadrukt dat de menselijke keuzevrijheid vaak zo sterk ingeperkt is dat er hooguit sprake is van het kiezen voor de minst slechte optie: 'Onder een vrijwillige handeling verstaan we derhalve niet de handeling die helemaal naar onze smaak is maar de handeling die ons het minst tegenstaat in een praktijk die we zelf niet hebben kunnen kiezen. Dat wil zeggen onze vrijwillige handeling is de daad die we bewust kiezen om het noodlot actief tegemoet te treden.' (p.34).

Hier is een opmerkelijk verschil van accent ten opzichte van een boek als 'De paradox van keuzes'³, waarin juist de nadruk wordt gelegd op het effect op de mens van een overvloed aan keuzemogelijkheden. Het feit dat de menselijke keuzevrijheid soms ernstig ingeperkt is weerhoudt Savater er niet van het bestaan van een vrije wil nadrukkelijk te bevestigen. Daaruit volgt ook dat de mens kan kiezen tussen goed en kwaad. Die keuze valt echter niet te maken op grond van universele regels ontleend aan enigerlei vorm van levenswetenschap, maar slechts door een persoonlijke en door ons moeizaam verworven levenskunst. Die levenskunst eist van ons dat we leren oordelen over goed en kwaad, begrippen die alleen zin hebben met betrekking tot een concrete situatie. Verabsolutering van de begrippen goede en kwaad leidt nergens toe.

Wat betreft de vrijheid van de mens binnen de samenleving stelt Savater dat die samenleving essentieel is om onze individuele vrijheid te waarborgen. Door binnen een samenleving vrijheid vrijwillig te reguleren worden we als individu beschermd tegen onvrijheid door willekeur en wetteloosheid. 'Wat ik wil zeggen is dat de mens niet kan bestaan zonder samen te leven in een

gemeenschap. De samenleving is het voornaamste hulpmiddel waarmee we ons vanuit de burcht van onze individuele vrijheid tegenover het noodlot teweer kunnen stellen.’ (p. 84)

De werkelijkheid bestaat!

In het tweede deel van het boek, ‘Aanbevolen keuzen’, bespreekt de auteur en aantal terreinen waarop hij de uitoefening van onze keuzevrijheid bij uitstek van belang acht. De toon is uitgesproken en heeft een zeker polemisch gehalte. Het eerste hoofdstuk is getiteld ‘Kiezen voor Waarheid’. Hoewel we in het eerste deel al kennismaken hebben met Savaters afkeer van verabsolutering van begrippen als goed en kwaad en de waarheid, is de auteur even stellig in het verwerpen van een doorgeslagen relativering van dergelijke begrippen. Savater haalt fel uit naar wat hij waarheidsvrezers noemt: degenen die om uiteenlopende redenen het bestaan van de werkelijkheid afwijzen. Daaronder bevinden zich onder andere de aanhangers van diverse varianten van filosofisch idealisme die de werkelijkheid geen enkele objectiviteit toekennen. Ze worden als volgt te kijk gezet: ‘Maar wie de proef op de som neemt (bijvoorbeeld door een “niet werkelijk bestaande steen” op zijn “niet werkelijk bestaande voet” te laten vallen) loopt al gauw tegen de onbruikbaarheid van deze wijsgerige positie op.’ (p.104)

Het zwaarst onder vuur liggen de aanhangers van het postmoderne relativisme die ontkennen dat de werkelijkheid niet meer is dan een sociaal construct. Door elke waarneming van de werkelijkheid in twijfel te trekken wordt immers ook de relevantie van onze keuzes en keuzevrijheid ontkend. Al is ‘onze kennis beperkt en onzeker, ze bestaat en is relevant voor ons leven.’ (p.113)

In het hoofdstuk ‘Kiezen voor genot’ verzet Savater zich tegen zowel traditionele als moderne vormen puritanisme ten aanzien van genot. Traditionele puriteinen zijn er vooral op uit om het de vrije wil in te binden omwille van godsdienstige overwegingen en de daarmee samenhangende verheerlijking van het lijden. Hun moderne varianten zijn niet veel beter: ‘de inquisiteurs die voorheen met hun brandstapels de redding van de ziel oplegden zijn nu vervangen door inquisiteurs die toezien op de openbare gezondheid van het lichaam, vooral wanneer het herstel daarvan de door de staat gefinancierde gezondheidszorg op kosten jaagt.’ (126) Hoewel Savater geen voorstander is van ongebreidelde genotszucht is het duidelijk dat hij een hedonistische houding propageert als uitdrukking van het individu tegen allen die onze vrijheid willen inperken en bevelen.

Burgerschap

Het volgende hoofdstuk, ‘Kiezen voor politiek’, is een krachtig pleidooi voor democratie. Ondanks de gebreken van het politiek bedrijf is minachting voor politiek erger. Deelname aan het politiek debat is essentieel voor het functioneren van de democratie. Langs deze weg kunnen de beperkingen die ons opgelegd zijn door bestaande orde hervormen en ervoor zorgen dat de ongelijkheid, waar veel mensen vanaf hun geboorte onder gebukt gaan, opheffen. Doel van de democratie is immers ‘ons over te laten stappen van een lijdzaam geërfd leven naar een gewenst leven.’ (p.132)

Voorwaarde voor het slagen van democratie is burgerschap: gelijkheid gebaseerd op het delen van dezelfde rechten en niet op het behoren tot een bepaalde groep op basis van bloedverwantschap, culturele traditie economische status of erfelijke hiërarchie. Savater keert zich fel tegen etnomanie, waarvan de aanhangers vinden dat waar je bij hoort belangrijker is dan burgerschap. Gelijkheid en individuele vrijheid mogen niet ondergeschikt gemaakt worden aan noties als identiteit, ras of etnische groep.

Het hoofdstuk ‘Kiezen voor onderwijs’ is gewijd aan de revolutionaire rol van het onderwijs als middel om burgerschap te ontwikkelen. Onwetendheid op het gebied van burgerschap vormt een bedreiging voor de democratie. Onderwijs moet ervoor zorgen dat mensen weten hoe en op basis van welke rechten en plichten ze in een democratische samenleving kunnen participeren. Onderwijs in burgerschap leert mensen discussiëren, waarbij luisteren naar anderen net zo belangrijk is als je eigen mening verwoorden: ‘Discussiëren impliceert de gruwelijke mogelijkheid dat anderen gelijk hebben.’ (p.145)

Overredingskracht gekoppeld aan bereidheid zich te laten overreden vormt een goed middel tegen geweld. Savater keert zich tegen cultuurrelativisme: 'Niet alle culturen zijn democratisch en dus verdienen ze niet allemaal dezelfde plaats en erkenning in het burgerschapsonderwijs.' (p.148) In het voorlaatste hoofdstuk wordt duidelijk dat Savater zich wel degelijk bewust is van theorieën die de vrijheid van de menselijk wil ernstig relativeren. Het idee dat de mens zo sterk geprogrammeerd is door zijn genen en sociale conditionering dat hem weinig vrijheid rest, wijst Savater niettemin af. Als argument daartegen stelt hij dat er 'geen typische gedragingen zijn van de menselijke soort ten opzichte van de emoties die ons zo kenmerken, zoals liefde, wraak genegenheid, afgunst, wederzijdsheid. Het is elke keer een verrassing hoe een mens hierop reageert, terwijl er in het dierenrijk nooit een verrassing is hoe een dier reageert op impulsen.' (p.161)

In het laatste hoofdstuk verzet Savater zich tegen degenen die de zin van het leven zoeken in iets absoluuts, in plaats van zin te ervaren in het beoefenen van dagelijks activiteiten. De zingeving van het leven zit voor hem in de onvoorspelbaarheid ervan, een onvoorspelbaarheid die we dienen te omarmen.

Conclusie

'De moed om te kiezen' is een fascinerend boek. Behalve de inhoud maakt ook de polemische invalshoek en de hier en daar spottende toon het interessant om te lezen. Ik kon niet aan de indruk ontkomen dat de democratie, die hij ziet als de ultieme expressie van de vrije wil van het individu, hem zo lief is dat het hem alleen om die reden zwaar valt die vrije wil al te zeer te relativeren. Wat het voor onderwijsgevendenden van extra betekenis voorziet is het speciale belang dat hij hecht aan de rol van het onderwijs. Over de rol van onderwijs en ouderschap heeft hij eerder uitgebreid geschreven in 'De waarde van opvoeden', uitgebracht bij dezelfde uitgever.

Fernando Savater: 'De moed om te kiezen, een filosofie van de vrijheid', Bijleveld, Utrecht 2005, ISBN: 90.6131.670.7

¹ Zie voor een bespreking van dit gegeven onder andere hoofdstuk 12 ('Genen en omgeving') uit: Giep Franzen: 'Wat drijft ons? Denken over motivatie sinds Darwin', Lemma, Utrecht, 2004.

² Alle citaten verwijzen naar 'De moed om te kiezen'.

³ Barry Schwartz: 'De paradox van keuzes, hoe teveel een probleem kan zijn', Spectrum Utrecht, 2004; zie ook mijn bespreking in *MM* 28-2 december 2004.